

Клубенко Н.М.

Психоемоційний розвиток дошкільників

Підвищена увага до емоційного розвитку дошкільника обумовлена формуванням головного психологічного новоутворення в цьому віці - початку довільності психічних процесів та психологічної готовності до школи. Справа в тому, що комплекс шкільних навантажень є своєрідним «поштовхом» до прояву прихованих в дошкільний період відхилень у психоемоційній сфері. Найчастіше ці відхилення не помічаються ні батьками, ні лікарями в силу їх незначності. Проте прихована форма розвитку емоційних розладів у дошкільному періоді набуває відкритої форми при вступі дитини до школи. Саме тому слід розглянути ті особливості емоційної сфери дошкільника, які можуть стати причиною порушень поведінки та навчання в початковій школі. Крім того, потрібно мати на увазі розвиток самої емоційної сфери дитини, виділення нових форм емоцій і почуттів.

Психоемоційний розвиток дошкільнят є досить актуальною темою, оскільки поява емоційних реакцій пов'язана з рядом несприятливих подій в дитинстві. Сімейні конфлікти, брак любові, смерть одного з батьків або розлучення можуть стати сильними психотравмуючими чинниками. Дошкільник не вміє самостійно висловлювати свої почуття, емоційні переживання без спеціальної освіти, так як здатність довільно керувати своїми діями і емоціями складається протягом усього дошкільного дитинства. Емоції проходять шлях прогресивного розвитку, набуваючи все більш багатий зміст і все більш складні форми прояву під впливом соціальних умов життя та виховання.

Проблема емоційного розвитку досліджувалася багатьма психологами і педагогами (Л. С. Виготський, А. Н. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, Д. Б. Ельконін, К. І. Божович, Я. З. Неверович, А. П. Усова, Е. А. Флерина, Т. А. Маркова та ін) [1].

Певне коло робіт присвячено вивченню стилів ставлення батьків до дітей (А. Я. Варга, А. В. Петровський, В. О. Столін та ін), тактик сімейного виховання (В. І. Гаригузов, С. Р. Ейдемільер).

Аналіз наукової і методичної літератури дозволив виділити загальні особливості дошкільнят: емоційність та емоційну відкритість, високу ступінь психічного зараження, "запечатання картинок" різних сцен з вираженим емоційним фоном, "накопичення емоційного досвіду", що надає величезний вплив на формування поведінки, установок, стилю життя.

Емоційний розвиток дошкільника пов'язаний, насамперед, з появою в нього нових інтересів, мотивів і потреб. Інтенсивно починають розвиватися соціальні емоції і моральні почуття. Зміни в емоційній сфері пов'язані з розвитком не тільки мотиваційної, але і пізнавальної сфери особистості, самосвідомості [5].

Порушення емоційних відносин в сім'ї та в дитячому колективі робить негативний вплив на формування особистості дитини.

З одного боку багата емоційна палітра забезпечує більш адекватну емоційну поведінку дитини. Але з іншого, вона ж може стати причиною деформації емоційної сфери малюка.

Що найбільше турбує в емоційній поведінці дитини і представляє найбільшу трудність?

По-перше, надмірна рухова розгальмованість. Такі діти найбільше доставляють занепокоєння і педагогам, і батькам. По-друге, це тривожність дітей і дитячі страхи. Нарешті, по-третє, так звані шкідливі звички: смоктання пальця, а іноді і ковдри, кусання нігтів та ін.

1. Шкідливі звички. З усіх шкідливих звичок «смоктання пальця» і «гризінням нігтів», мабуть, найпоширеніші. Педагогу, який помітив стійкий прояв таких звичок у своїх вихованців, слід звернутися до психолога з метою з'ясування причин та проведення корекційної роботи з метою їх усунення.

2. Гіперактивність і неухважність. На думку дослідників цей синдром не тільки погіршує соціальний статус дітей, а й створює можливість високого ризику для розвитку антисоціальної поведінки в підлітковому віці. На думку психологів в основі гіперактивності та дефіциту уваги в дитячому віці лежить гетерогенний синдром. З одного боку - це перинатальні та соціальні фактори (ускладнений перебіг пологів, низький соціальний рівень родини, неповні родини), причому з віком дія соціального фактора збільшується, а з іншого, - генетичні, спадкові фактори. Наприклад, Гутман і Стівенсон, обстеживши близнюків з гіперактивністю, показали, що приблизно в половині випадків вона має генну природу. Т. Н.Осипенко вважає дискутабельним питання про психіатричну або неврологічну патологію гіперактивності і вважає, що необхідний індивідуальний підхід при визначенні причин прояви цього синдрому.

3. Тривожність і страхи дошкільників. Впадає у вічі високий рівень поширеності в цьому віці тривожності, причому у сімейних дітей. За даними Т. Н.Осипенко високий рівень тривожності виявляється у 33% дітей 5-6-річного віку, середній рівень - у 50% і низький (або відсутність) - у 25% дітей (до речі у дітей з ДЦП тривожний тип особистості зустрічається лише в 10,6% випадків, а у дітей з дитячих будинків практично не зустрічається - 1%-3%). Якісний аналіз показав, що тривожність частіше проявляється в ситуаціях взаємодії дитини з іншими дітьми і в меншій мірі при спілкуванні з матір'ю. Все це - досить впевнені вказівки на соціальну природу тривожності в цьому віці [3].

Звернімося до динаміки страхів у дошкільному віці. Насамперед звертає на себе увагу своєрідність динаміки страхів у дошкільному дитинстві порівняно з раннім віком.

Починаючи з 4-х років, йде наростання кількості страхів аж до початку навчання в школі. Це можна пояснити тим, що триває в цьому віці домінування інстинктивних страхів над соціальними. Інстинктивні страхи - це переважно емоційні страхи, коли страх виступає як емоційно сприйнята загроза для життя. В той же час основне джерело страхів, мабуть, лежить у

сфері взаємин між батьками і дитиною. Свідченням тому служить значне падіння кількості страхів у 7-мирічних дітей, які вступили до школи в порівнянні з їх однолітками - дошкільниками. Очевидно, що досвід соціального спілкування у таких дітей більший, що сприяє прояву всієї палітри емоцій, адекватному сприйняттю удач і невдач, більш гнучкої поведінки дитини. Таким чином, роль активізатора зниження страхів за дотепним зауваженням А. В. Захарова, виконують не транквілізатори, а спілкування з однолітками і власна активність батьків, які підтримують і розвивають ініціативу дітей.

Значна роль батьків як можливого джерела збільшення страхів у молодшому дошкільному віці (3-5 років) підкреслюється наступними обставинами.

По-перше, саме на цей вік припадає так звана «фалічна стадія» в психосексуальній теорії розвитку дітей З. Фрейда. Одним з результатів розвитку дитини на цій стадії є неусвідомлена емоційна перевага батьків протилежної статі. Нормальне протікання цієї стадії розвитку сприяє формуванню у дітей статевої поведінки. Якщо ж у дітей в цьому віці існують конфліктні відносини з батьками протилежної статі, які недостатньо емоційно чуйні, то це призводить до виникнення у дітей неспокою, тривоги і страхів. Часті зміни настрою і дитячі капризи нерідко виступають як засоби залучення до себе уваги батьків протилежної статі.

Фіксація (застрявання) дітей на цій стадії може стати причиною багатьох проблем у дорослому житті: наприклад, у шлюбі, у взаєминах з іншою статтю[7].

Також причина, що пояснює підвищення ролі батьків в емоційному розвитку дитини, полягає в тому, що у віці 3-5 років у нього інтенсивно розвиваються такі почуття як любов, співчуття до обох батьків. При цьому любов дітей до батьків у цьому віці безумовна і тому, пише А. В. Захаров, «батьки повинні добре подумати, перш ніж вжити такі фрази, як: «Я не люблю тебе», «Я не буду з тобою дружити», оскільки вони вкрай болісно сприймаються дітьми 3-5 років і призводять до виникнення занепокоєння».

Звернімося до найбільш поширених страхів дітей молодшого дошкільного віку. Ними є так звана тріада страхів: страх самотності, темряви і замкнутого простору. Дитина боїться спати одна в кімнаті, вона потребує чіткої присутності, або щоб у кімнаті горіло світло, а двері були прочинені. В іншому випадку дитина неспокійна і довго не може заснути. Іноді вона боїться заснути напередодні появи страшних снів. До відомих нам головним персонажам нічних кошмарних снів дітей в ранньому дитинстві - вовку і Бабі Язі долучаються не менш відомі – персонажі сучасних мультиплікаційних персонажів. Цікаво, що найбільш часто страхи цих «героїв» відзначаються у хлопчиків у віці 3-х років, а у дівчаток у 4 роки. А. В. Захаров з цього приводу пише, що «перераховані казкові чудовиська певною мірою відображають страх покарання або відчуження батьків від дітей при нестачі таких істотних у цьому віці почуттів любові, жалю та співчуття» [4].

Поряд з цим, на думку А. В. Захарова, головні персонажі дитячих страшних снів виконують ще й психологічно захисну функцію. Вони виникають у дітей, які емоційно прив'язані до батьків, але не отримують у відповідь на це адекватної емоційної реакції з їх боку. Нерідко при цьому спостерігається недружнє і навіть агресивне ставлення батьків до люблячих їх дітей. Захисна функція полягає в тому, що страхи перед Бабою Ягою чи Коцієм як би витісняють усе негативне, що є в батьків, що в якійсь мірі нейтралізує конфлікт дитини з батьками. У подібних ситуаціях сам факт появу такого страху є єдиним індикатором наявності конфлікту між дитиною і батьком.

І ще одне цікаве спостереження А. В. Захарова. У ході вивчення структури страхів дітей було встановлено, що найбільш тісні зв'язки існують між страхами самотності, нападу і казкових персонажів. Пояснюючи природу цієї єдності, А. В. Захаров вважає, що страх самотності стимулює у дитини «почуття небезпеки і інстинктивний страх перед загрозливими для життя казковими персонажами». Тим самим знову підкреслюється роль батьків у підтримці емоційного благополуччя дитини. Нерідко тривожно-недовірливі риси характеру підлітків у вигляді невпевненості і страху при відповідях у школі, невміння постояти за себе, безініціативність і скутість у спілкуванні з однолітками є наслідком відсутності емоційного контакту 3-5-річної дитини з батьками, відстороненості батьків у вихованні дітей [2].

Навряд чи хто буде заперечувати роль сім'ї у вихованні дитини. Проте багато батьків, погоджуючись з цією тезою, не завжди віддають собі звіт у можливих психологічних наслідках дефіциту батьківського спілкування з дітьми. Багато хто з нас нарікають на збільшення дитячого періоду в житті дитини, що проявляється в нездатності молодих людей знайти собі місце у дорослому житті, у житті суспільства в цілому. Практично всі діти, ставши дорослими, хочуть займатися власною справою, однак, часто не знають, яка це справа і як нею треба займатися. Але навіть тоді, коли така справа знаходиться, робота не приносить задоволення і інтерес до неї швидко згасає. Подібні факти відірваності молодих людей від справи та інших людей У. Бронфенбреннер пояснює їх відчуженням. На думку цього автора, коріння відчуженості лежать в особливостях сучасної сім'ї, зокрема, дефіциті батьківського спілкування (особливо батькового). У. Бронфенбреннер призводить повчальний приклад, що демонструє дефіцит батьківського спілкування з дитиною. Відповідаючи на питання про час спілкування з однорічною дитиною, самі батьки називали час 15-20 хвилин в день. Однак спеціальне дослідження показало, що цей час перебільшено в багато разів.

Провідний страх старшого дошкільного віку (5-7 років) - страх смерті. Діти, як правило, самі справляються з подібними переживаннями, але за умови нормальних, доброзичливих, емоційно теплих відносин, як між самими батьками, так і між батьками та дітьми. Страх смерті характерний для емоційно чутливих і вразливих дітей (частіше у дівчаток).

Страх смерті найбільш тісно пов'язаний зі страхами страшних снів, тварин, стихії, вогню, пожежі і війни. Всі вони символізують загрозу життя - або в результаті нападу, або в результаті яких-небудь стихійних лих.

У певних ситуаціях страх смерті може трансформуватися в страх запізнення. В основі цього страху лежить непевне і тривожне очікування дитиною нещастя. Іноді воно набуває невротично-нав'язливого характеру, коли діти буквально мучать батьків нескінченно повторюваними питаннями: «А ми не запізнимося?», «А ти прийдеш?» і т. п. Цей страх частіше спостерігається у інтелектуалізованих хлопчиків зі слабкою емоційністю, яких багато опікують і контролюють не дуже молоді і тривожно-недовірливі батьки. «Нав'язливий страх запізнитися, - пише А. В. Захаров, - це симптом болісно загостреного і фатально нерозв'язного внутрішнього неспокою - невротичної тривоги, коли минуле лякає, майбутнє турбує, а зараз хвилює і бентежить» [9].

Отже, емоційне сприйняття навколишнього світу дитиною сприймається не таким, яким він є насправді, а таким, яким він їй здається. Не випадково прийнято говорити про крихкість дитячої душі. Незначна на погляд дорослого негативна емоція дитиною переживається як справжнє горе, так само як несуттєва, на думку дорослого, позитивна емоція дитиною переживається як величезне щастя. Це обумовлено особливостями нервової системи та темпераменту дитини, а також відсутністю довольної регуляції емоційної діяльності. Відсутність або слабкість довольної регуляції обертається найпотужнішим впливом пережитих емоцій на психічне життя дитини в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Аверін В. А. Психологія дітей і підлітків, 1998 рік. <http://medbib.in.ua/psihologiya-detey-podrostkov.html> / розділ Психоемоційний розвиток дошкільників.
2. Боулби Джон. Створення і руйнування емоційних зв'язків - 2004 рік. <http://medbib.in.ua/sozdanie-razrushenie-emotsionalnyih.html> / розділ Емоційні проблеми батьків.
3. Венгер А. Л. (ред.). Психологічний лексикон - 2005 рік. <http://medbib.in.ua/psihologicheskiy-leksikon.html> / розділ Психічний розвиток в онтогенезі.
4. Виготський Л.С. Психологія розвитку людини - 2005 рік. <http://medbib.in.ua/psihologiya-razvitiya-cheloveka.html> \ розділ Емоції та їх розвиток в дитячому віці.
5. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 424 с. <http://medbib.in.ua/dityacha-psihologiya.html> / розділ Психічний розвиток дитини від 3 до 7 років.
6. Урунтаева Р. А. Дитяча психологія - 2006 рік. <http://medbib.in.ua/detskaya-psihologiya791.html> / розділ Рушійні сили та умови психічного розвитку

7. Під ред. С.Е. Ключко. Вікова психологія
<http://medbib.in.ua/vozrastnaya-psihologiya782.html>

8. Фоміченко А.С. Причини прояву агресії в дитячому віці.
<http://medbib.in.ua/prichinyi-proyavleniya-agressii-detskom.html> / розділ
Причини прояву агресії в дитячому віці.

9. Яшкова А.Н., Сухарева Н.Ф. Вікова психологія.
<http://medbib.in.ua/vozrastnaya-psihologiya774.html> / розділ Психологія
дитини дошкільного віку.

Кривокульська Л.Д., Шамне А.В.

Проблема вікової кризи у психології та педагогіці

Останнім часом у психології накопичений великий масив даних щодо вікових криз розвитку. Як підкреслював Л.С. Виготський, ключ до закономірностей онтогенезу слід шукати в кризах розвитку. В останні роки помітною є тенденція зростання інтересу до проблеми *кризи ідентичності, життєвої кризи, професійної кризи* та зменшення уваги до класичних вікових криз, зокрема, підліткової. Між тим очевидно, що нові соціокультурні умови суттєво впливають на перебіг критичних періодів розвитку, їх зміст та структуру у сучасних підлітків. Метою статті є теоретичний аналіз різних підходів до пояснення підліткової кризи.

В психологічних словниках (1983, 1985, 1990, 1996 рр. видання) «кризи вікові» розглядаються як умовна назва, позначення *перехідних етапів* від одного вікового періоду в інший. Показово, що існують два варіанти визначення: 1) вікові кризи розглядаються як більш-менш виражений стан конфліктності, який не є неминучим, але може мати місце в психічному розвитку (1985); 2) криза є нормативним процесом, необхідним для нормального, поступального ходу особистісного розвитку (1990). Більш детальний аналіз використання цього поняття свідчить про достатньо велику кількість варіантів його інтерпретації.

Підлітковий період є найбільш суперечливим у дослідженнях психологів, що зумовлено його кризовим характером. За визначенням В.Б. Шапаря під кризою (від грец. *krisis* – вирішення, поворотний пункт) розуміють будь-яке раптове переривання нормального перебігу подій у житті індивіда або суспільства, яке вимагає переоцінювання моделей діяльності і мислення. Уявлення щодо психологічної норми (нормативний варіант психічного розвитку), які існують у суспільній свідомості, породжуються у процесі взаємодії між реальною особистістю і суспільним ідеалом. Нині розрив між реальністю та ідеалом надзвичайно великий, що часто усвідомлюється батьками, педагогами, психологами і лікарями як наявне відхилення від норми у більшості сучасних дітей (цит. за [10, с.16]).

У вітчизняній психології генезис теоретичних поглядів на проблему перехідних періодів починається з праць П.П. Блонського, який перший